

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Half Yearly Research Journal

GALAXY LINK

ISSN - 2319 - 8508

Volume - X, Issue – II, May - October - 2022

Impact Factor 2020 - 6.495 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

डॉ. सुभाष पवार

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

चीन-भारत सीमा समस्या समजून घेणे : भारतीय वृत्त
माध्यमांच्या दृष्टीकोनातून घटनांचे गंभीर विश्लेषण

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ISO 9001:2015 OMS
ISBN / ISSN

Editor : Vinay S. Hatole

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

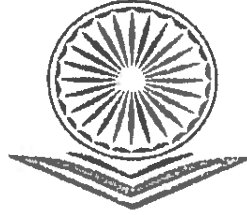
Volume - X

Issue - II

May - October - 2022

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.495
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	रशिया युकेन संघर्ष प्रा. डॉ. सखाराम रामदास पाटील	७१-७३
१४	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत शंकरराव चव्हाण यांचे योगदान : एक राजकीय अभ्यास गजानन बाबाराव जाधव	७४-७९
१५	ग्रामसेवक : ग्रामीण विकास प्रक्रियेतील भूमिका भगत सुयोगी भास्कर	८०-८९
१६	चीन-भारत सीमा समस्या समजून घेणे : भारतीय वृत्त माध्यमांच्या दृष्टीकोनातून घटनांचे गंभीर विश्लेषण डॉ. ललीत जाधव डॉ. सुभाष पवार	९०-९५
१७	डॉ. आंबेडकरांच्या परिप्रेक्षातून भारतातील वर्तमान शेतीप्रश्न व त्यावरील उपाय डॉ. विशाल चंद्रशेखर बेलुरे	९६-९९
१८	ग्रामगीतेतील स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीचे समाज परिवर्तनातील स्थान प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे	१००-१०६
१९	भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षणाच्या स्वरूपाचा अभ्यास श्री. दिलीप गिरी	१०७-११२
२०	ग्राहक संरक्षण कायदा : एक सुक्ष्म अभ्यास श्री. सतीश दत्ताहरी पवार	११३-११५

१६. चीन-भारत सीमा समस्या समजून घेणे : भारतीय वृत्त माध्यमांच्या दृष्टीकोनातून घटनांचे गंभीर विश्लेषण

डॉ. ललीत जाधव

संशोधक, श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

डॉ. सुभाष पवार

सहयोगी प्राध्यापक (समाज शास्त्र), स्वर्गीय दत्तात्रय पुसदकर महाविद्यालय नांदगावपेट, ता.जि. अमरावती.

गोषवारा

चीनच्या पीपल्स लिबरेशन आर्मीकडून प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर (LAC) घुसखोरी केल्याच्या वातावर्यात भारतीय माध्यमांमध्ये गाजत आहेत. एक सामान्यपणे मानले जाणारे मत असे आहे की भारतीय माध्यमे या घुसखोरी किंवा "चीनचे उल्लंघन" बद्दल त्यांचे अहवाल सनसनाटी बनवतात, जसे की भारत सरकार त्यांना म्हणतात. हा पेपर 12 वर्षांच्या कालावधीत निवडक भारतीय वृत्तपत्रांमध्ये नोंदवल्याप्रमाणे या घटनांचे विश्लेषण करतो. हे चीन-भारत सीमा व्यवस्थापनावर अर्थपूर्ण निष्कर्ष काढण्यासाठी या सीमा क्रियाकलापांचे स्वरूप देते. विशिष्ट धोरण शिफारशीसह पेपरचा समारोप होतो.

सुचनक शब्द: चीन-भारतीय, सीमा व्यवस्थापन, धोरण

१.परिचय

भारत आणि चीन यांच्यातील सीमारेषा सर्वत्र स्पष्टपणे निर्धारित केलेली नाही. त्याच्या 3,488-किमी लांबीच्या काही भागांमध्ये, कोणतीही परस्पर सहमती असलेली वास्तविक नियंत्रण रेषा (LAC) नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारताचा असा विश्वास होता की त्याला ब्रिटीशांकडून दृढ सीमा वारशाने मिळाल्या आहेत, परंतु हे चीनच्या दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध होते. चीनला वाटले की ब्रिटीशांनी दोन नव्या प्रजासत्ताकांच्या सीमेवर एक विवादित वारसा मागे सोडला आहे.

भारत-चीन सीमा तीन विभागांमध्ये विभागली आहे, उदा. पश्चिम, मध्य आणि पूर्व. पश्चिम क्षेत्रातील सीमा विवाद 1860 च्या दशकात ब्रिटीशांनी प्रस्तावित केलेल्या जॉन्सन रेषेशी संबंधित आहे ज्याने कुनलुन पर्वतापर्यंत विस्तार केला आणि अक्साई चिनला जम्मू आणि काश्मीरच्या तत्कालीन संस्थानात ठेवले. स्वतंत्र भारताने जॉन्सन लाइनचा वापर केला आणि अक्साई चीनला स्वतःचा दावा केला. 1950 च्या दशकाच्या सुरुवातीस भारताने असे म्हटले तेव्हा चीनने सुरुवातीस धीर दिला नाही; तथापि, त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये त्याने आपली भूमिका उलट केली आणि सांगितले की त्याने जॉन्सन लाइनला कधीही प्रवेश दिला नाही आणि म्हणून त्याने अक्साई चिन भारताला का सोपवायचे हे पाहिले नाही. मिडल सेक्टरमध्ये हा वाद किरकोळ आहे. भारत आणि चीनने नकाशांची देवाणघेवाण केलेली ही एकमेव गोष्ट आहे ज्यावर ते व्यापकपणे सहमत आहेत. भारत-चीन सीमेच्या पूर्व सेक्टरमधील विवादित सीमा मॅकमोहन रेषेवर आहे.

1913-14 मध्ये चीन, भारत आणि तिबेटचे प्रतिनिधी शिमला येथे भेटले, जिथे तिबेट आणि भारत आणि तिबेट आणि चीन यांच्यातील सीमारेषेवर तोडगा काढण्यासाठी एक करार प्रस्तावित करण्यात आला. बैठकीतील चिनी प्रतिनिधींनी कराराची सुरुवात केली असली तरी नंतर त्यांनी तो स्वीकारण्यास नकार दिला. चीनने दावा केलेला तवांग मार्ग 1951 मध्ये भारताने ताब्यात घेतला. 1960 च्या दशकापर्यंत पश्चिमेकडील अकसाई चिनवर चीनचे नियंत्रण होते तर पूर्वेकडील मॅकमोहन रेषेपर्यंत भारताचे नियंत्रण होते.

चीन-भारत सीमेवरील घटनांना नकार देणे आणि कमीपणा दाखवणे ही सामान्य प्रवृत्ती असली तरी, किमान एका प्रसंगी, भारत सरकारने चिनी पीपल्स लिबरेशन आर्मी (PLA) च्या भारतीय हद्दीत घुसखोरी केल्याचे मान्य केले. PLA ने पूर्व लडाखमधील भारतीय हद्दीत 10 किमी आत प्रवेश केला आणि 15 एप्रिल 2013 रोजी प्लाटूनच्या आकाराचा छावणी उभारली. ही घटना 19 मे 2013 रोजी चीनचे पंतप्रधान ली केकियांग यांच्या भारत भेटीपूर्वीची होती.[8] एप्रिल 2013 चा भाग एक निर्दोष उल्लंघन नव्हता; हे, भारत सरकारच्या स्वतःच्या व्याख्येनुसार, एक घुसखोरी होती-एलएसीचे हेतुपुरस्सर आणि चिथावणीखोर उल्लंघन.

२. व्याख्या आणि अभ्यासाची व्याप्ती

मेरियम वेबस्टर डिक्शनरीमध्ये "आक्रमण" ची व्याख्या "एखाद्या प्रदेशात शत्रुत्वाचे प्रवेशद्वार" अशी केली जाते, तर "घुसखोरी" हा शब्द "दुसऱ्याच्या मालमतेवर चुकीच्या पद्धतीने प्रवेश करणे, ताब्यात घेणे किंवा ताब्यात घेणे" आणि "उल्लंघन" असा होतो. याचा अर्थ "विघ्न" किंवा "व्यत्यय" असा होतो. अशा प्रकारे, "घुसखोरी" आणि "घुसखोरी" या शब्दांचा अर्थ संबंधित आहे परंतु "उल्लंघन" या शब्दाचा अर्थ वेगळा आहे. "उल्लंघन" साठी आणखी एक शब्द आहे "अतिक्रमण." या पेपरमध्ये, या सर्वांचा उल्लेख "घटना" म्हणून केला जाईल. "घटना" हा शब्द एखाद्या कृती किंवा परिस्थितीच्या घटनेला सूचित करतो जे अनुभवाचे एक वेगळे एकक आहे. "घटना" ची व्याख्या "विशेषतः राजनयिक वाढीमध्ये गंभीर परिणाम होण्याची शक्यता, एक गंभीर सीमा घटना" अशी देखील केली जाऊ शकते. क्रियाकलापांना "विशिष्ट प्रकारची क्रिया" म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते.

हा पेपर भारत-चीन सीमेवरील घटना आणि क्रियाकलापांचे वर्णन आणि विश्लेषण करतो जे निवडक भारतीय राष्ट्रीय वृत्तपत्रांमध्ये नोंदवले जातात, सर्वसाधारणपणे चीन-भारत संबंध आणि विशेषतः सीमा समस्या समजून घेण्यासाठी. प्रसारमाध्यमांइतकाच घटनांचा अभ्यास आहे. द टाइम्स ऑफ इंडिया (टीओआय), द हिंदू (टीएच) आणि द इंडियन एक्सप्रेस (आयई) या तीन वृत्तपत्रांतील बातम्यांवर काटेकोरपणे आधारित सीमेवरील घटना आणि क्रियाकलापांच्या स्वरूपावर निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न करते. हे 01 जानेवारी 2003 ते 31 डिसेंबर 2014 या कालावधीचा समावेश करते. ते 2003 पासून सुरू होते कारण त्याच वर्षी भारत आणि चीनने 'संबंध आणि सर्वसमावेशक सहकार्यासाठीच्या तत्वांवरील घोषणापत्र' घोषणापत्र वर स्वाक्षरी केली होती आणि एक फ्रेमवर्क एक्सप्लोर करण्यासाठी विशेष प्रतिनिधी नियुक्त करण्याचा निर्णय घेतला होता. राजकीय दृष्टीकोनातून सीमा तोडगा. हे 2014 मध्ये संपते, भारतासाठी राजकीय संक्रमणाचे वर्ष, जेव्हा काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडी (यूपीए) सरकारच्या दशकानंतर, केंद्रात विरोधी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA) निवडून आली आणि नरेंद्र मोदी हे 14 वे पंतप्रधान बनले. भारताचे मंत्री. ToI आणि TH हे भारतातील सर्वात जास्त विकले जाणारे इंग्रजी

भाषेतील वर्तमानपत्र आहेत, तर IE हे राष्ट्रीय स्तरावर प्रतिष्ठित इंग्रजी भाषेतील वृत्तपत्र आहे. या पेपरसाठी पेपरसाठी Tol, TH आणि IE या तीन इंग्रजी भाषेतील वर्तमानपत्रांच्या ई-आवृत्त्या वापरण्यात आल्या.

३. भारत-चीन सीमेवरील घटनांचे स्वरूप

घटनांचा प्रकार

घटना जमिनीवर किंवा हवेत घडल्या आहेत की नाही हे खालील तक्ता सूचित करते.

तक्ता 1: घटनांचा प्रकार

क्षेत्र	ग्रांड	हवाई
पाश्चात्य	१६	३
मधला	०	३
पूर्वकडील	८	०
एकूण	२४	६

जमिनीवरील घटनांची संख्या हवाई घटनांपेक्षा जास्त आहे, ज्यांची संख्या २४ ते सहा हवाई घटना आहे. मिडल सेक्टरमधील तीनही घटना हवाई घटना होत्या. पश्चिम सेक्टरमध्ये तीन हवाई घटना नोंदवण्यात आल्या होत्या, तर पूर्व सेक्टरमध्ये एकही हवाई घटना आढळली नाही. २०१२-२०१४ या कालावधीत सर्वाधिक हवाई घटना घडल्या आणि त्या तिन्ही हिमाचल प्रदेश राज्याच्या मध्यवर्ती क्षेत्रात घडल्या. १६ मार्च आणि १९ मार्च रोजी किन्नोर आणि लाहौल स्पीती या आदिवासी जिल्ह्यांमधील कौरिक आणि लप्चा भागांजवळ चिनी हेलिकॉप्टरने भारतीय हवाई हद्दीत प्रवेश केल्याचे वृत्त आहे. तिसऱ्या घटनेबद्दल इंडो-तिबेटन बॉर्डरचे पोलीस महानिरीक्षक एम.एस. यांनी उल्लेख केल्याशिवाय काहीही माहिती नाही. TH द्वारे नोंदवल्यानुसार भुर्जी.

घटनांचा कालावधी

भारत-चीन सीमेवरील घटना काही मिनिटांपासून ते जास्तीत जास्त तीन आठवड्यांपर्यंत विविध कालावधीसाठी चालत असल्याचे आढळले. त्यानुसार, घटनांचा कालावधी 'एक दिवसापेक्षा जास्त नाही', 'दोन ते सात दिवसांदरम्यान' किंवा 'सात दिवसांपेक्षा जास्त' मध्ये वर्गीकृत केला आहे. ज्या घटनांचा कालावधी अहवालात नमूद केलेला नाही अशा घटनांसाठी एक श्रेणी देखील आहे.

तक्ता 2: घटनांचा कालावधी

क्षेत्र	एका दिवसापेक्षा जास्त नाही	दोन ते सात दिवसांच्या दरम्यान	सात दिवसांपेक्षा जास्त	अज्ञात
पाश्चात्य	१२	०	२	५
मधला	०	०	०	३
पूर्वकडील	६	१	०	१
एकूण	१८	१	२	९

तक्ता २ दर्शविते की घटनांची कमाल संख्या एका दिवसापेक्षा जास्त काळ टिकली नाही: त्यापैकी ३० पैकी १८ किंवा ६० टक्के. नऊ किंवा ३० टक्के घटनांसाठी कालावधी अज्ञात राहिला. फक्त एक दोन ते

ते सात दिवसांदरम्यान, किंवा 3.33 टक्के, आणि दोन घटना, किंवा 6.67 टक्के, सात दिवसांपेक्षा जास्त काळ टिकली.

सात दिवसांपेक्षा जास्त काळ चाललेल्या या दोन घटना पश्चिम सेक्टरमधील होत्या. ईस्टर्न सेक्टरमध्ये दोन ते सात दिवस चाललेली एकमेव घटना आहे. मध्य क्षेत्रातील सर्व घटनांसाठी कालावधी अज्ञात होता.

प्रभाव

वृत्तपत्रांमध्ये मालमतेचे कोणतेही नुकसान झाले आहे की नाही यावर अवलंबून, घटनेचा प्रभाव दोन श्रेणींमध्ये विभागला जाऊ शकतो. मालमतेचा अर्थ भारतीय हद्दीत असणारे कोणतेही बांधकाम, प्रतिष्ठापन किंवा संरक्षण उपकरणे आहेत.

तक्ता 3 घटनांचा प्रभाव

क्षेत्र	मालमतेचे नुकसान	मालमतेचे कोणतेही नुकसान नाही
पाश्चात्य	2	१७
मधला	0	3
पूर्वकडील	3	५
एकूण	५	२५

वृत्तपत्रांमध्ये चर्चा झालेल्या बहुतांश घटनांमध्ये मालमतेचे कोणतेही नुकसान झाले नाही. 30 घटनांपैकी 25 मध्ये कोणतेही नुकसान झाले नाही. या पाच घटनांपैकी तीन घटना पूर्वकडील आणि दोन पश्चिम सेक्टरमध्ये होत्या. अशाप्रकारे, ज्या घटनांची भौतिक हानी झाली आहे त्या तुरळक असल्यासारखे वाटत होते.

एकाच वर्षात (2011), IE ने मालमतेचे नुकसान करणाऱ्या दोन घटनांची नोंद केली. त्यात म्हटले आहे की, चिनी लोकांनी अरुणाचल प्रदेशातील यांगस्ते भागात भारतीय हद्दीत 250 मीटर अंतरावरील 60-मीटर-उंची भिंतीचे नुकसान केले आहे. IE मध्ये नोंदवलेली दुसरी घटना म्हणजे PLA सैन्याने लडाखमधील चुमार सेक्टरमध्ये घुसखोरी करून काही बंकर फोडले, त्याशिवाय भारतीय सीमा चौकीवर बसवलेल्या काही कॅमेरांच्या तारा तोडल्या.[28] हे TH आणि Tol मध्ये देखील नोंदवले गेले.

2013 मध्ये, दक्षिण लडाखमधील चुमार सेक्टरमधील पीएलए गस्तीने भारतीय सैन्याच्या चौकीच्या सुमारे सहा किमी पुढे जमिनीवर ठेवलेला कॅमेरा काढून घेतला. भारताने सीमेवरील जवानांच्या वैठकीत कॅमेराचा मुद्दा उपस्थित केला होता, त्यानंतर तो परत करण्यात आला होता असे म्हटले जाते.

४. निष्कर्ष

या पेपरमध्ये नमूद केलेल्या घटना आणि क्रियाकलापांच्या विश्लेषणाच्या आधारे, चीन-भारत सीमेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये ओळखली जाऊ शकतात. अनोख्या घटनांची नोंद (३०) सरकारी अधिकाऱ्यांनी केलेल्या आणि त्याच वृत्तपत्रांमध्ये उद्धृत केलेल्या विधानांपेक्षा खूपच कमी आहे. सर्वसाधारणपणे पश्चिम सेक्टरमध्ये आणि विशेषतः लडाख-तिबेट, स्वायत्त प्रदेश सीमा भागात सर्वाधिक घटना आढळल्या. 2003 ते 2008 या अभ्यासाच्या सुरुवातीच्या काळात ईस्टर्न सेक्टरमध्ये सर्वाधिक

घटना घडल्या होत्या. भारतीय हवाई हद्दीत नोंदवलेल्या बहुतांश हवाई घटना या चिनी हेल्तिकॉप्टरच्या गैर-धोकादायक विचलनाच्या होत्या. दीर्घकाळ चाललेल्या दौलत बेग ओल्डी आणि चुमार घटना वगळता, बहुतेक घटना भारतीय सीमा प्रतिनिधींनी त्यांच्या चिनी समकक्षांसोबत शोधून काढल्यानंतर काही तासांतच संपल्या.

आलेले बहुतेक प्रतिसाद हे बॅनर ड्रिलच्या स्वरूपात होते जे दोन्ही देशांमधील CBM वर स्वाक्षरी केल्यानंतर तयार केलेल्या मानक ऑपरेटिंग उपायांशी सुसंगत होते. दोन सीमेवरील घटना ज्यांना राजनैतिक हस्तक्षेपाची आवश्यकता होती आणि ज्या सीबीएम असूनही घडल्या त्या दाखवतात की सीमा समस्येच्या निराकरणासाठी रोडमॅपशिवाय दोन्ही देश सीबीएमचे पालन करतील याची खात्री करणे कठीण आहे. हे देखील आढळून आले की दौलत बेग ओल्डी आणि चुमार या दोन्ही घटना ज्यांना नवी दिल्लीच्या हस्तक्षेपाची आवश्यकता होती त्या उच्चस्तरीय राज्य भेटींच्या आसपास घडल्या होत्या; चुमारच्या पूर्वसंध्येला दौलत बेग ओल्डी आणि राष्ट्राध्यक्ष शी जिनपिंग यांच्या भेटीच्या बाबतीत चीनचे पंतप्रधान ली केकियांग यांची भारत भेट.

भारत-चीन सीमेवर संरक्षण यंत्रांची तैनाती पहिल्या क्रमांकावर आहे. सीमेवर शस्त्रास्त्रे तैनात करण्याच्या क्रियाकलापांमध्ये टाक्या, पृष्ठभागावरून पृष्ठभागावर मारा करणारी क्षेपणास्त्रे आणि लढाऊ विमाने यांचा समावेश होतो. ही तैनाती CBM चे उल्लंघन करत असल्याचे आढळून आले, ज्याने अशा शस्त्रास्त्रे कमी करण्याची मागणी केली होती. 2009 मध्ये सीमेवर सर्वाधिक क्रियाकलाप नोंदवले गेले. भारताने सीमा पायाभूत सुविधांचे अपग्रेडेशन चीनने बांधलेल्या सीमेभोवती रेल्वे आणि रस्ते नेटवर्कला प्रतिसाद असल्याचे नोंदवले गेले. सुधारित सीमा पायाभूत सुविधांमुळे चीनला अंतर्गत भागांपासून सीमावर्ती भागापर्यंत सैन्य आणि शस्त्रास्त्रे सहजपणे एकत्रित करण्यासाठी सामरिक फायदा झाला आहे.

५. शिफारसी

- 2003 ते 2014 या काळात वृत्तपत्रांमध्ये नोंदवलेल्या घटनांची संख्या (30) आणि 2010 ते 4 जून 2014 या कालावधीत घटनांची संख्या (1,612) यामध्ये मोठी तफावत होती, त्यापैकी थोडी फारच माहिती या पेपर मध्ये टाकलेली आहे. केंद्रीय गृहराज्यमंत्री किरन यांनी प्रदान केले. रिजिजू ना सरकार आकडे सविस्तर सांगत नाही ना वृत्तपत्रे विसंगती स्पष्ट करतात. या विसंगतीबाबत केंद्र सरकारकडून स्पष्टीकरण हवे. भारतातील नागरिकांना 1,612 चा आकडा कसा मोजला गेला हे माहित असणे आवश्यक आहे.
- भारत आणि चीन यांच्यातील सीमा विवाद सहा दशकांहून अधिक काळ खेचला आहे आणि हे दोन्ही बाजूंच्या हिताचे आहे की ते सीमा प्रश्नावर एक पोजिशन पेपर घेऊन येतील.
- बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्हसाठी चीनचा दबाव पाहता आणि चीन पाकिस्तान इकॉनॉमिक कॉरिडॉर प्रकल्पामुळे काश्मीरच्या काही भागांमध्ये भारताच्या सार्वभौमत्वाच्या दाव्यांवर आधीच परिणाम झाला आहे, भारत-चीन सीमा समस्येवर तोडगा काढणे भारताचे कर्तव्य आहे. चीनसोबतच्या संबंधात आघाडीवर आहे.

६. संदर्भ सूची

१. "भारत-चीन सीमेचे ध्वजारूपापण, गृह मंत्रालय," 3 जून 2017 रोजी प्रवेश

२. शिवशंकर मेनन, चॉइसेस: इनसाइड द मेकिंग ऑफ इंडियाज फॉरेन पॉलिसी, (भारत: पेंग्विन रॅडम हाऊस, 2016)
३. मोहन गुरुस्वामी आणि जोरावरदौलेट सिंग, भारत-चीन संबंध: सीमा समस्या आणि पलीकडे (नवी दिल्ली: विवा बुक्स, २००९): ३१.
४. आतापर्यंत भारत आणि चीनमध्ये सीमा चर्चेच्या १९ फेर्या झाल्या आहेत. सीमेवरील विशेष प्रतिनिधींमध्ये शेवटची बैठक 20 एप्रिल 2017 रोजी झाली होती.
५. "एलएसी ओलांडून ताजी घुसखोरी," द टाइम्स ऑफ इंडिया, 10 सप्टेंबर 2008 आणि द टाइम्स ऑफ इंडिया, "चीनी घुसखोरी वारंवार होत आहे," 11 मे 2010 आणि द टाइम्स ऑफ इंडिया, "चीनने प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेचे उल्लंघन केले गेल्या दोन वर्षांत 500 वेळा," 17 मे 2012.
६. "२०१० पासून कोणतीही चिनी घुसखोरी नाही, फक्त 'अतिक्रमण': सरकार," द टाइम्स ऑफ इंडिया, २० ऑगस्ट २०१४.
७. "लडाखमध्ये चिनी घुसखोरी", ITBP ने फ्लॅग मीटची मागणी केली," इंडियन एक्सप्रेस, 20 एप्रिल 2013
८. "सीमा तणाव वाढला, परराष्ट्र सचिवांनी चिनी राजदूताला बोलावून निषेध नोंदवला", द इंडियन एक्सप्रेस, 23 एप्रिल 2013